

فرهنگ و اعتقادات مردم در ارتباط با درختان کهنسال

(نقش دانش بومی، فرهنگ و اعتقادات در نگهداری درختان کهنسال)

زهرا امیری*

شهرام منصوری**

فاطمه امیری***

چکیده

درختان کهنسال هر کشور از جمله مهم‌ترین ذخایر ژنتیکی گیاهان آن کشور به شمار می‌آید. از دیدگاه ژنتیکی درختان کهنسال را ذخیرهٔ ژنی معرفی می‌کنند، زیرا در دراز مدت تحت تأثیر شدید رقابت و انتخاب طبیعی قرار گرفته‌اند. تعریف مشخصی برای درختان کهنسال براساس معیارهای بین‌المللی وجود ندارد. کارشناسان عامل سن، قطر، ارتفاع، فرم و گستردگی تاج درخت را معیار سنجش درختان کهنسال قرار می‌دهند. سن درخت در تشخیص و طبقه‌بندی درختان کهنسال مهم‌ترین عامل است. کهنسالی دورانی از زندگی درخت است که درون پوسیدگی محدود یا گسترده در تنه آن آغاز می‌شود. رسیدن به این سن در گونه‌های مختلف متفاوت است. این دوران در برخی پایه‌ها بسیار طولانی شده و آن‌ها را به عنوان پایه‌های ارزشمند معرفی می‌کند. ارتباط میان درختان دیرزیست و مردم بستگی به فرهنگ آن منطقه داشته و ارتباطی دو سویه می‌باشد به صورتی که فرهنگ و اعتقادات باعث گردیده که مردم نسبت به نگهداری درختان اهتمام ورزیده و بدون داشتن نگاه اقتصادی نسبت به حفظ آن‌ها اقدام نمایند.

کلیدواژه‌ها: درخت، دیرزیست، دانش بومی، فرهنگ، کهنسال

*دانشجوی کارشناسی ارشد گروه علوم و مهندسی جنگل دانشگاه شهرکرد، ایران.

zraamyry30@gmail.com

**دانشجوی دکتری رشته مرتع و کارشناس اداره کل منابع طبیعی شهرکرد، ایران.

shahrammansoori@gmail.com

***دانشجوی کارشناسی ارشد علوم و مهندسی خاک دانشگاه شهرکرد، ایران.

fatyamyry79@gmail.com

۱. مقدمه

درخت در اکوسیستم‌های طبیعی یکی از مهمترین عناصر حمایت بخش انسان محسوب می‌گردد. بدون در نظر گرفتن ارزش اقتصادی، بی‌تردید تضمین کننده بقاء و پایداری آب و خاک و هوای سالم هر زیست بوم می‌باشد و پشتوانه مطمئنی جهت حفظ و گسترش سایر فعالیت‌های انسانی از قبیل کشاورزی، دامداری نیز به شمار می‌آید. درختان از قدیم الایام تا حال حاضر پا به پای تکامل جوامع انسانی پشتوانه استواری برای تداوم و ارتقای سطح کیفی زیست آن‌ها بوده‌اند (راد و کروری، ۱۳۹۶: ۴۴۸-۴۷۳).

درخت یکی از عناصر طبیعت است که نقش بسیار بارزی در زندگی بشر داشته و علاوه بر اینکه به عنوان یکی از منابع بسیار مهم تغذیه از زمان‌های دور شناخته می‌شده، در فرهنگ و اعتقادات جوامع مختلف نیز تجلی یافته است. باتوجه به ارتباط تنگاتنگ درخت با زندگی بشر، بسیاری از جوامع حالتی از قدسیت را برای درخت قائل بودند. ریشه، تنه و شاخ و برگ درختان وجه اسرارآمیزی را القا می‌کردند و درخت به عنوان نمادی از رابطه بین دنیای زیرزمینی، زمینی و آسمانی درآمد (طاهری، ۱۳۹۰: ۴۳-۵۴).

در گذشته‌های دور، انسان‌ها عقیده داشتند که درختان قادرند خشکسالی را از بین ببرند، بیماران را شفا دهند، بخت‌گشایی کرده، محصولات‌شان را افزایش داده، زنان را بارور ساخته و در زایش به آن‌ها یاری رسانند. بقایای این اعتقاد به صورت دخیل بستن به درختان هنوز در جامعه ایرانی باقی مانده است (سیداخلاقی، ۱۳۹۹: ۶۳-۷۴).

درخت در کهن‌ترین تصویرش، درخت کیهانی غول پیکری است که رمز کیهان و آفرینش است. نوک این درخت، تمام سقف آسمان را پوشانده است و ریشه هایش در سراسر زمین دویده‌اند، شاخه‌های ستبر و پهنش در پهنه جهان گسترده‌اند. خورشید و ماه و ستارگان در میان شاخ و برگ‌های این درخت، همچون میوه‌های تابناک میدرخشند (طاهری، ۱۳۹۰: ۴۳-۵۴).

حفاظت از طبیعت در کشورهای با تاریخ کهن (نظیر ایران، روم و یونان) سابقه دیرینه دارد. تاریخ ایران باستان نشان می‌دهد پادشاهان مردم را به کشت گیاهان زینتی ترغیب می‌کردند. در عقاید مردم، انسان‌های خوب پس از مرگ تبدیل به درخت می‌شدند و زندگی جاودانه می‌یافتند و به همین سبب قطع درختان قطور کاری ناپسند تلقی می‌شد.

اما گاهی برخی درختان با قرارگیری در محیط‌های طبیعی مناسب، توجه مردم به محصول دهی مناسب درختان، قرارگیری در مکان‌های تاریخی و مذهبی و همچنین اعتقادات خاص به مقطعی از سن به نام کهنسالی می‌رسند.

کهنسالی دورانی از زندگی درخت است که درون پوسیدگی محدود یا گسترده در تنه آن آغاز می‌شود. رسیدن به این سن در گونه‌های مختلف، متفاوت است. این دوران در برخی پایه‌ها بسیار طولانی شده و آن‌ها را به عنوان پایه‌های ارزشمند معرفی می‌کند (خوشنویس و همکاران، ۱۳۹۶: ۴۲-۵۴).

بسیاری از محققان و متخصصان براین باورند که درختان کهنسال علاوه بر ایفای نقش فرهنگی و معنوی نزد مردم و جوامع محلی، نقش مهمی در حفاظت از تنوع زیستی و منابع ژنتیکی، گردشگری، مذهبی، کاهش فرسایش خاک و مهار رواناب‌ها و همچنین اقتصاد محلی دارند (سیداخلاقی، ۱۳۹۹: ۶۳-۷۴).

۲. درخت، درختان مقدس، درختان کهنسال:

آب و درخت در آیین‌های کهن ایران نماد برکت و باروری بوده، زیرا با حیات، سرسبزی، برکت و فراوانی همراه بوده است. به طوری که در باور مسلمانان امروزی واسطه‌ای برای توسل جستن و یاری خواستن از ائمه معصومین است و هرگز به منزله خرافه پرستی و شرک نیست (جوادی، ۱۳۹۲: ۱-۸).

درخت در ایران مانند آب که تنها به عملکرد و رفع معیشت منحصر نمی‌شدند، دارای پیشینه اعتقادی و دارای باورهای کهن بوده و تنها جنبه عملکردی سایه اندازی نداشته است. درختان نیز مانند آب‌ها نگرهبانانی داشتند که از آن‌ها مراقبت می‌کردند تا

سرسبز و شاداب بمانند. در فرهنگ ایرانیان نابود کردن درخت حتی از شکار نیز شوم تر است، زیرا در باور عامه اگر شکار انسان را به فقر می‌کشاند، درخت افکندن عمر را کوتاه می‌کند (محمدی و همکاران، ۱۴۰۲: ۳۸-۴۹).

درخت با رشد کردن، سبز شدن و برکت بخشی در فرهنگ ایران نمادی از ایزدان برکت بخش بوده و آیین قربانی کردن به پای درختان نظر کرده نیز به جهت تقدس به وجود آمده است. درختان عظیم و مقدس همواره در کنار چشمه ها و آب‌های روان و در جوار معابد و اماکن مقدس وجود داشتند و مردم با توسل به این عناصر خواسته خود را از ایزدان طلب می‌نمودند.

درختان تنومند در ایران حدیث دیرینه ای دارد که با زندگی نیاکان ما عجین بوده و اکنون نیز در باورهای ما جای دارد. (درختان کهنسال که در گورستان ها، در جوار اماکن مقدس وجود داشته اند، برگزیده مردم بوده و در ادراک و تجربه مذهبی کهن، نمادی از باورهای فراطبیعی اند)، چونان که در تصور از درخت همواره ذات و جوهری روحانی نهفته است و هرگز درختی به عنوان خود درخت پرستیده نشده، بلکه رمز و رازهای گوناگون و عجیبی با آن عجین است (جوادی، ۱۳۹۲: ۱-۸).

درختان در ایران به واسطه امر دیگری مقدس می‌شوند و تقدس ذاتی دارند. این درختان اغلب نام نظر کرده برخوردارند و قرابت آن با یک امامزاده از شایعه ترین انواع آن است. اما درختانی هم هستند بدون اینکه در کنار امامزاده ای باشند، نام نظر کرده را بر خود دارند. گاه این صفت را به علت یک ویژگی خاص پیدا کرده اند مانند بزرگی و کهنسالی، مهم ترین مشخصه ای که اغلب درختان نظر کرده دارند کهنسالی آن هاست. یک درخت پیر می‌شود، درحالی که سبز و با نشاط است. در واقع مفهوم حیات را با خود دارد. درختان مقدس در ایران بسیار متنوع اند که شامل درختانی همچون چنار، سرو، بید، افرا، گز و خرما در نقاط کویری، توت در کوهستان، سدر و انجیر بوده اند (منوچهری).

احترام به درختانی خاص همچون انار، انگور و انجیر که در حیاط خانه های ایران در کنار حوض آب وجود داشته است، حکایت از باور این مردم دارد. این درختان میوه های پردانه دارند که نشانه باروری و فراوانی است. از آن جا که رنگ آتشین میوه و شکل و رنگ گل انار تداعی سرخی و شعاع های نور خورشید است به مهر نسبت داده می شود. انار، انگور و انجیر در اسلام جایگاه ویژه ای دارند و میوه هایی هستند که به روایت قرآن کریم در بهشت وجود دارند (جوادی، ۱۳۹۲: ۱-۸).

۱-۲ درخت چنار:

در میان درختان نظر کرده، چنار *Platanus* با رشد و طول عمرش در مناطقی که می روید بسیار مورد توجه قرار می گیرد و شاید بسیاری از مشهورترین درختان ایران، چنارها باشند. کاشتن آن ها از قدیم در ایران معمول بوده است. خصوصیات جالب توجه چنار آتش گرفتن از درون و سوختن است. بدین سبب چنار سوخته در ایران فراوان است. همچنین، چنارها نور را به عنوان نمادی از تقدس نشان می دهند، مشابه وجود نور در برخی چشمه ها. چنار از عظیم ترین و پرمترترین درختان ایران به شمار می آید. ارتفاع آن به حدی است که از دور دیده می شود. دهقانان ایران چنار را «شاه درختان» می نامند. همچنین، هر ساله چنار پوست می اندازد و شاخه های تنومندش رنگ سبز روشنی به خود می گیرد. این جوان شدن سالانه چنار، نماد برکت و نعمت بخشی ابدی از خدایان و ارواح است (منوچهری).

۲-۲ درخت سرو:

درخت سرو *Cupressus* در اعتقادات و فرهنگ های مختلف جایگاه ویژه ای دارد. این درخت همواره از درختان مقدس ایرانی نیز بوده است. در تصویرگری های پس از ورود اسلام به ایران، سرو به شکل سرشکسته دیده می شود. گفته می شود این گونه تصویرگری از سرو در نقاشی های این دوره نشان از این دارد که اعراب به این وسیله در پی نشان دادن از بین رفتن صلابت ایرانیان پس از حمله به ایران بوده اند. در تمامی هنرهای تجسی ایرانی و پارچه بافی نیز نماد سرو کاملاً دیده می شود. از نقش

برجسته‌های تخت جمشید گرفته تا نقوش قالی در دوره‌های مختلف، نقش این درخت در هنر ایرانی آشکار است (منوچهری).

۳-۲ درخت گز:

درخت گز نیز از درختان مقدس در ایران به‌شمار می‌آید. این درخت نوعی از تیر بی‌پر و پیکان است که دو سر آن باریک و میان آن آکنده می‌باشد. برخی از مردم در جنوب ایران این درخت را محل ارواح و اجنه می‌دانند. گز به آفتاب سوزان عادت دارد و آب کم می‌خواهد. به احتمال زیاد، در دین نیز مقدس و اهمیت دارد و در گروه درختان بسیار مرتفع و شگفت‌آور قرار می‌گیرد (منوچهری).

۴-۲ درخت بلوط:

بلوط در جنگل‌های زاگرس می‌روید و از آن جا که نقش عمده‌ای در فرهنگ و هنر ایران باستان داشته به طوری که تداوم آن تا به امروز باقی مانده ضروری است. نقش میوه بلوط در آثار تاریخی دوره ساسانی و بسیاری از تمدن‌های دیگر از جمله یونان و روم خود را آشکار می‌کند و این امر نشان از تقدس و اهمیت آن دارد.

درخت بلوط با نام علمی *Quercus* عمر طولانی دارد گاه تا دو هزار سال و گونه‌های متعددی از آن در ایران، بومی رشته کوه‌های البرز و زاگرس است. بلوط‌های بومی جنگل‌های ایران بر پایه ویژگی‌های ریخت‌شناسی به گروه‌های دارمازو، رودار، سفیدمازو، بلندمازو، یول و بلوط ایرانی یا برودار تقسیم می‌شوند. همچنین به دلیل رویش در نزدیکی و یا صحن برخی اماکن مقدس و امامزاده‌ها تحت عنوان (دارماد) یا (دارمزار) از احترام ویژه‌ای برخوردارند (صبوری و جوادی، ۱۴۰۱: ۲۵-۳۴).

برخی از مشخصات عمومی بلوط همچون دیرزیست بودن، تنومندی، ارتفاع و سایه‌گستری، آمیخته شدن با باورها، افسانه‌ها و اساطیر، تبدیل چوب بلوط به ذغال و پایداری آن در هنگام سوختن می‌تواند از دیگر دلایل تقدس بلوط در افکار عامه باشد زیرا آتش بین اقوام ایرانی عنصری مقدس بوده و از نشانه‌های زندگی و نماد برخی ایزدان مثل ایزد بهرام شمرده می‌شد.

درخت و میوه بلوط در زندگی مادی- اقتصادی و سنتی ایل بختیاری و مردمان کهگیلویه و بویر احمد اهمیت ویژه ای دارد و کاربردهای فراوانی در عرصه های مختلف زیست محیطی، صنعتی، درمانی و اجتماعی ساکنان این منطقه دارد. مردم از بلوط برای تهیه نان، خوراک دام، مقاوم سازی مشک، تهیه ذغال، حرفه رنگرزی و طب سنتی بهره میگیرند. بنا به گفته مردم محلی، نان بلوط برای درمان ناراحتی های معده و خاکستر هیزم بلوط برای درمان بیماری های عفونی بسیار مفید است.

از دیگر مصارف صنعتی بلوط می توان به تولید قارچ شیتاکه و تولید دارو و چرم نزد زاگرس نشینان و بهره گیری از چوب محکم و مقاوم آن در ساخت سقف خانه های خشتی این منطقه در گذشته یا بهره گیری عشایر از چوب بلوط برای برپا کردن (بهون) همان سیاه چادر به عنوان پایه از گذشته تاکنون اشاره کرد.

در گویش مردم کهگیلویه و بویر احمد، به بلوط بلی و بلیط گفته میشود و در فرهنگ مردم نشان مقاومت و استقامت است. جنگل های بلوط در ایجاد روحیه نشاط و بی باکی، شجاعت و دلاورمردی مردمان این سرزمین نقش انکارناپذیری داشته اند. در افواه مردم این دیار بلوط بشارت دهنده بهار است (صبوری و جوادی، ۱۴۰۱: ۲۵-۳۴).

۳. شرایط و معیارهای لازم جهت تقسیم بندی درختان مقدس و کهنسال

۱- درختان قدمگاه

۲- درختان شفا بخش

دار مزار به درختان کنار امامزاده ای را گویند و در اماکن مقدس بیشترین این درختان از نوع چنار، سرو، داغداغان و بلوط است. دارمدار درختانی هستند که برخی عوام به قرائتی برای آنها معجزه و کرامت قائل بوده و بر آنها دخیل می بندند که این درختان تنوع زیادی داشته و شامل انواعی از درختان توت، زیتون، زالزالک، انار، سیب، ارس، بنه، شمشاد و... می شود. اما درختان پیر دار الزاما جنبه مقدس نداشته و به دلیل کهنسالی

مورد احترام قرار میگیرند که سروهای کهنسال ایلام جزء آن دسته هستند. مشخصات عمومی درختان مقدس دیر زیست بوده، تنومندند، ارتفاع و سایه گستره دارند، همجوار با اماکن مقدس هستند (منوچهری).

۴. چستی کهنسالی در درختان

در اکوسیستمی که شرایط طبیعی بر آن حکم فرماست برخی گونه های درختی به دلایل اکولوژیکی ژنتیکی یا فیزیولوژیکی دارای طول عمر بیشتری نسبت به گونه های مشابه یا سایر گونه ها بوده و توانسته اند در مقابل انواع تنش های محیطی به علت قابلیت زیستن طولانی که به سرشت گونه بستگی دارد به سنین بالا رسیده و رشد طبیعی سالیانه آنها هنوز ادامه داشته و زنده هستند اطلاق می گردد. نکته قابل توجه اینکه درختان دیر زیست و کهن گنجینه های علمی فرهنگی و تاریخی هر منطقه و کشوری محسوب شده و به عنوان یکی از شاخص های مهم اکوسیستم های طبیعی و مصنوعی به شمار می آیند.

درختان در عمر گاهی طولانی خود تغییرات گوناگونی را تجربه می کنند. اگرچه زمان وقوع این تغییرات برحسب گونه و شرایط زیستی درخت متفاوت است، اما همه درختان اگر قطع نشوند، حالت های یکسانی همچون نونهالی، نهالی، جوانی، میانسالی، پیری، عبور از سن دیرزیستی و دوره کهنسالی را تجربه خواهند کرد. سن دیرزیستی مقطعی از عمر درخت است که با رسیدن به این مرحله، درون پوسیدگی آغاز شده و با عبور از آن، درخت وارد دوران کهنسالی می شود.

سن دیرزیستی در علم جنگل شناسی و به عبارتی در مدیریت جنگل بسیار مهم است. به طور معمول مدیران جنگل سعی می کنند سن برداشت درخت را پایین تر از سن دیرزیستی آن در نظر بگیرند تا قبل از شروع درون پوسیدگی، درخت برداشت شده و چوب مرغوب و سالمی به دست آید. سن دیرزیستی بر حسب گونه و شرایط رویشگاه

بین گونه‌های مختلف و حتی در یک گونه در رویشگاه‌های مختلف، متفاوت است. درختانی مانند بید و صنوبر، سن دیرزیستی کمی دارند و به طور معمول دیرزیستی آن‌ها کمتر از ۷۰ سال است. دیرزیستی درختان افرا ۱۵۰ تا ۲۰۰ سال، راش و بلوط ۲۵۰ تا ۳۰۰ سال، سرو ۶۰۰ سال و در گونه ارس حدود ۸۰۰ سال است (خوشنویس و همکاران، ۱۳۹۶: ۴۲-۵۴).

جدول حداقل سن و قطر طبیعی درختان کهنسال:

ردیف	نام فارسی گونه	نام لاتین گونه	حداقل قطر	حداقل سن
۱	زبان کنجشک	<i>Fraxinus rotundifolia</i>	۹۰ سانتیمتر	۳۰۰ سال
۲	زبان کنجشک	<i>Fraxinus excelsior</i>	۱۲۰	۲۵۰ سال
۳	سپیدار، تیریزی، پده	<i>Populus alba & nigra & euphratica</i>	۱۰۰	۱۰۰
۴	ارس	<i>Juniperus excelsa</i>	۱۰۰	۹۰۰-۱۱۰۰
۵	سرو تبری	<i>Thuja orientalis</i>	۹۰	۵۰-۶۰۰
۶	زربین	<i>Cupressus sempervirens</i>	۱۰۰	۵۰۰
۷	گردو	<i>Juglans regia</i>	۱۲۰	۳۰۰-۲۵۰
۸	بنه	<i>Pistacia atlantica</i>	۱۰۰	۳۰۰-۴۰۰
۹	داندانغان	<i>Celtis Caucasia & australis</i>	۱۰۰	۳۰۰-۴۰۰
۱۰	لول	<i>Ficus bengalensis</i>	۱۵۰	۲۰۰
۱۱	چنار	<i>Platanus orientalis</i>	۱۵۰	۲۰۰
۱۲	بلوط	<i>Quercus castaneifolia</i>	۱۵۰	۳۰۰
۱۳	بلوط	<i>Quercus Brantii & libani & infectoria</i>	۱۲۰	۴۰۰
۱۴	کهور ایرانی	<i>Prosopis spicigera</i>	۱۰۰	۲۵۰
۱۵	راش	<i>Fagus orientalis</i>	۱۲۰	۲۵۰
۱۶	حرا	<i>Avecinnia marina</i>	۸۰	۱۵۰
۱۷	توت	<i>Morus alba</i>	۱۲۰	۲۵۰
۱۸	نارون	<i>Ulmus carpenifolia</i>	۱۰۰	۳۰۰
۱۹	گز	<i>Tamarix stricta</i>	۸۰	۳۰۰

گیاهان به طور کلی دارای یک دیرزیستی بیولوژیک هستند و بر اساس این دیرزیستی با اصطلاحات گیاهان یک ساله دو ساله و دائمی روبرو هستیم. در بین گیاهان دائمی درختان دیر زیست مفهومی مشخص تر دارد و گونه‌های مختلف درختی بر اساس سرشت خود دیرزیستی متفاوتی را دارا می‌باشند. معمولاً درختان سریع‌الرشد سن دیرزیستی کوتاه‌تری نسبت به درختان کند رشد دارند و همچنین درختان سوزنی‌برگ از سن دیرزیستی بالاتری نسبت به پهن‌برگان برخوردارند. سن دیرزیستی در درختان

عبارت از میانگین مدت زمانی از عمر آنهاست که طی این مدت بدون بروز درون پوسیدگی به عمر خود ادامه دهند. به عبارت دیگر زمان شروع درون پوسیدگی در درختان سن دیر زیستی آنها خواهد بود. سن کهنسالی در درختان سنی فراتر از سن دیرزیستی است. درختان عموماً پس از طی سن دیر زیستی خود و شروع درون پوسیدگی در آنها در مدتی که معمولاً بیش از دو برابر سن دیرزیستی آنها نخواهد بود از بین می‌روند از بین درختانی که به مرحله دیرزیستی می‌رسند معدودی از آنها تحت تاثیر دو عامل محیطی و ژنتیکی عمری بسیار طولانی می‌یابند. سن بسیاری از درختان کهنسال بیش از ۵ برابر سن دیرزیستی آنهاست. در سروها سن دیر زیستی حدود ۵۰۰ سال است در حالی که درختان کهنسال آن گاهی تا ۲۵۰۰ سال سن دارند. عمر دیر زیستی گونه ارس حدود ۶۰۰ تا ۷۰۰ سال است و پایه‌های فراوانی از آن وجود دارد که حدود ۳۰۰۰ سال سن دارند. در درختان سریع‌الرشد مثل تبریزی معمولاً سن دیرزیستی آنها ۵۰ الی ۷۰ سال است در حالی که موردی از آن وجود دارد که بیش از ۳۰۰ سال سن دارد. حداقل سن برای کهنسالی در گونه‌های مختلف متفاوت بوده به قرار زیر خواهد بود: پده و سپیدار ۱۰۰ سال، کهوره، گز، توت، لول و نارون ۲۵۰ سال، زبان گنجشک، گردو، بلوط، بلند مازو و چنار ۳۰۰ سال، انارشیطان، بنه، داغداغان و گونه‌های بلوط زاگرس ۳۰۰ سال، سروها (سرو تبری، زرین) ۵۰۰ سال، ارس ۶۰۰ سال، شمشاد ۳۰۰-۲۰۰ سال، آزاد و بلوط اوری ۵۰۰ سال، کیکم ۳۰۰ سال (دستورالعمل تهیه پرونده‌های پیشنهادی ثبت آثار طبیعی در فهرست آثار ملی).

۵. عوامل بروز کهنسالی

برای شناخت علل کهنسالی درختان، نیاز به مطالعات سیتوژنتیک و مولکولی براساس روش‌های متداول است. در نتیجه به صراحت نمی‌توان اعلام کرد که پایه‌های کهنسال دارای ژن‌های خاصی هستند که سن بیش از حد معمول را برای آنها تعریف کرده‌اند. اما جایی که این درختان قرار گرفته‌اند، گاهی شرایط خوبی را برای آنها مهیا کرده تا بتوانند سال‌های طولانی به دور از آسیب‌های انسانی و محیطی به زندگی

خود ادامه دهند. مکان استقرار درختان کهنسال به طور کلی در سه بخش متفاوت از یکدیگر به شرح زیر قابل توصیف است:

۱-۵- قرار گرفتن در محیط طبیعی مناسب :

قرار گرفتن برخی درختان در بهترین شرایط اکولوژیکی خود موجب شده تا از یک سو از بهترین تغذیه رطوبتی و غذایی برخوردار باشند و از سوی دیگر کمترین تنش‌های محیطی به آنها وارد شود. مجموعه این شرایط در مواردی با دور بودن آنها از جوامع انسانی همراه بوده و در نتیجه بدون هر گونه آسیب محیطی و انسانی به حیات خود ادامه داده و به سنین باورنکردنی رسیده اند.

۲-۵- قرار گرفتن در باغ‌ها به عنوان درخت محصول‌دار :

برخی درختان به دلیل داشتن محصول خوب از گذشته مورد توجه صاحبان خود بوده‌اند. در نتیجه، به پاس محصولی که تولید می‌کردند، رسیدگی کافی به آنها انجام شده و گاهی برای سال‌های طولانی و قرن‌ها حفظ شده‌اند. اگرچه تنوع گونه‌ای آنها زیاد نیست و شامل برخی درختان باغی می‌شوند اما گاهی از فراوانی خوبی برخوردار هستند. مشاهده شده که در یک منطقه کوچک گاهی ده‌ها پایه کهنسال به خاطر محصولی که تولید می‌کنند، حفظ شده‌اند.

۳-۵- قرار گرفتن در مکان‌های مقدس یا تاریخی :

بسیار پیش آمده که برای ایجاد فضای سبز در بناهای تاریخی، مساجد، امام زاده‌ها، قبرستان‌ها و مکان‌های مشابه به حرمت این مکان‌ها درختانی کاشته شده و سال‌ها و حتی قرن‌ها مراقبت و حفاظت شده‌اند. موارد بسیار متعددی از درختان کهنسال با تنوع گونه‌ای زیاد در این مکان‌ها مستقر هستند (امیری و منصوری، ۱۴۰۲: ۱-۹).

الف: قرار گرفتن در محیط مناسب	ب: قرار گرفتن در باغ گردوی کهنسال	ج: قرار گرفتن در کنار اماکن مذهبی بنه کهنسال
تصویر مربوط به چنار کهنسال		

شکل ۱: عوامل بروز کهنسالی

۶. اعتقادات و باورهای عامیانه در ارتباط با درختان کهنسال:

به روایت تاریخ، از زمان ساکن شدن نژاد آریا بر سرزمین ایران فراتر از ۵ هزار سال می‌گذرد. شرایط سخت اقلیمی که بر ایران زمین حاکم بوده از هزاره‌های اولیه به مردمان این کشور آموخت تا قدر هر سبزینه را خوب بدانند. آن‌ها از همان زمان با جسم و روح خود یاد گرفتند که قدر هر درخت را در جای خود بدانند و همچون عضو یک خانواده از آن حفاظت و حمایت کنند. آن‌ها در سخت‌ترین شرایط اقلیمی این درختان را حفظ کردند و با گذشت هر روز و هر سال با آنها انس بیشتری گرفتند. همچنین در گذر زمان از آن‌ها مراقبت بهتری کردند و نسل به نسل این درختان را برای فرزندان خود به ارث گذاشتند. مردم این دیار در حفاظت از درختان کهنسال به چنان درجه والایی فکری رسیدند که باور کردند اگر شاخه‌ای از این درختان را بشکنند، به یقین دچار حادثه‌های ناگوار خواهند شد. به عبارت دیگر، سلامتی خود را در حفظ درختان و پوشش سبز آن‌ها میدانستند (خوشنویس و همکاران، ۱۳۹۶: ۴۲-۵۴).

در باورها و داستان‌های عامیانه، درختان نقش مهمی ایفا می‌کنند. این باورها معمولاً نمادهایی از اعتقادات ابتدایی و مقدس در میان مردم هستند. به عنوان مثال، در اردبیل، درخت گل آقاسی یا آقای گل (زرد) به دلیل پناه‌جویی زنی از ترس ناموس خود به آن، شهرت دارد. این باور نشان از اعتقاد به درختان با قوای ذاتی یا مقدس دارد. همچنین، درخت دوقلو نیز نماد زایش و پیوند است. در برخی مناطق خراسان، اعتقاد وجود دارد که اگر دختری از میان درخت دوقلو رد شود، بختش باز خواهد شد. این عمل نیز شیوه ابتدایی دارد اما وقتی مضمون در قالب حاجت خواهی از بزرگی در

می‌آید درخت نقش فرعی پیدا میکند و از مفهوم ابتدایی خارج می‌شود. مثلاً در شیراز دخترهای بخت بسته به محل معروفی به نام خانه (سید ابو تراب) که در داخل شهر در کوچه (شیشه گرها) واقع شده است می‌روند و زیر درخت کهنسالی که در آن خانه وجود دارد، حلوا می‌پزند و بین فقرا تقسیم میکنند و از صاحب خانه یعنی «ابو تراب» که گویا سید بزرگواری بوده و هشتصد سال قبل از آن می‌زیستند و صاحب کرامات نیز بوده حاجت می‌طلبند. از باورهای ابتدایی اعتقاد به وجود موجودات ماورایی درون درختان است. درخت چنار کهن سال روستای کیدقان در شهرستان سبزوار، با حدود ۲۵۰۰ سال قدمت، هنوز پابرجاست. قطر این چنار حدود ۶ متر، ارتفاع آن ۲۰ تا ۲۲ متر و محیط آن ۲۸ متر است. در سال‌های گذشته، داخل این درخت شکافی ایجاد شده بود که به مرور زمان ترمیم شده‌است. مردم به این درخت کهنسال با احترام نگاه می‌کنند و در باورهای عامه، از بریدن شاخه‌های درختان مقدس خودداری می‌کنند. همچنین، در روستای دیخو نیز درخت چناری به نام «زیارت» وجود دارد که در خشکسالی‌ها برای آن قربانی می‌شود. مردم معتقدند این درخت دو مار بزرگ و سمور دارد و به هیچ وجه شاخه‌های آن را نمی‌سوزانند. همچنین، درخت چنار مقابل امامزاده یحیی تهران، به نام "چنار سوخته"، به عنوان شفابخش سیاه‌سرفه شناخته می‌شود و مادران هر چهارشنبه کودکان بیمار خود را به آنجا می‌برند (منوچهری).

۷. نتیجه گیری

بسیاری از پژوهشگران و متخصصان بر این باورند که درختان کهنسال در کنار ارزش‌های فرهنگی و مذهبی نزد جوامع محلی، نقش مهمی در حفاظت تنوع زیستی و منابع ژنتیکی، توسعه گردشگری و اقتصاد محلی دارند. این درختان در ادیان مختلف از جایگاه خاصی برخوردارند. به طوری که در بین مذاهب و اقوام مختلف وجود جنگل‌ها و درختان مقدس حفاظت شده به نوعی با اعتقادات مردم، معابد و خدایان ارتباط دارند.

اهمیت و ارزش درختان کهنسال به دلیل گذر از موانع اکولوژیک بر هیچ کس پوشیده نیست. درختان کهنسال طی سالیان متمادی و گاهی هزاران سال تنش‌های نامساعد محیطی را پشت سر گذاشته‌اند و اکنون از ذخایر ژنتیکی با ارزش در دسترس هستند. گونه‌های مختلف و تعداد آنها می‌تواند توصیه‌های مناسبی را در کاربرد آنها در فضای سبز شهری به همراه داشته باشد. ضوابط و شرایط نگهداری درختان در کشور ما، در شهرها به عهده شهرداری‌ها و در روستاها بر عهده دهرداری‌ها و بخشرداری‌ها است. در مواردی که جنبه‌های زیستی بارز و شاخص درختی ایجاب کند، سازمان میراث فرهنگی لزوم نگهداری ویژه موردی را به متولی مربوطه منعکس و آمادگی فنی و مالی و به ویژه قانونی خود را در حد امکانات سازمانی ارائه می‌کند.

در بخش تحقیقات وزارت کشاورزی و سازمان جنگل‌ها و مراتع، بحث بررسی و شناسایی درختان دیرزیست و کهنسال مطرح بوده و طراحی در این زمینه در دست اجرا است. سازمان حفاظت محیط زیست نیز برخی درختان کهنسال دارای ویژگی‌های منحصر به فرد را با عنوان اثر طبیعی و ملی و بر اساس تعریف ارائه شده جزو آثار ملی و طبیعی تحت حفاظت قرار داده است.

در جمع‌بندی نهایی می‌توان گفت که احترام به درختان کهنسال هنوز حائز اهمیت است و ادامه دارد. این تداوم در مناطق جنگلی بیش تر رخنمون دارد. امید است با ثبت این درختان در فهرست آثار و میراث طبیعی و فرهنگی کشور از آن‌ها حفاظت و حمایت نمود.

منابع

- امیری، زهرا. منصور، شهرام. (۱۴۰۲). «درختان دیرزیست، فرهنگ و مردم». چهارمین کنفرانس بین‌المللی و هفتمین کنفرانس ملی صیانت از منابع طبیعی و محیط زیست به همراه پنجمین همایش ملی جنگل ایران. ص ۱-۹.
- سید اخلاقی، سید جعفر. (۱۳۹۹). «باورهای مردمی حفظ درختان مقدس در استان گیلان». مجله ترویجی حفاظت و بهره‌برداری جنگل‌های هیرکانی، دوره ۲، شماره ۱، ص ۶۳-۷۴.
- جوادی، شهره. (۱۳۹۲). «بازخوانی روایت باستانی «آب و درخت» در دوران اسلامی ایران. فصلنامه هنر و تمدن شرق. سال اول، شماره اول، ص ۱-۸.
- خوشنویس، مصطفی. متینی زاده، محمد. شیروانی، انوشیروان. تیموری، مریم. (۱۳۹۶). «ایران گنجینه درختان کهنسال». طبیعت ایران، ص ۴۲-۵۴.
- طاهری، علیرضا. (۱۳۹۰). «درخت مقدس، درخت سخنگو و روند شکل‌گیری نقش واق». فصلنامه علمی-پژوهشی باغ‌نظر-مرکز پژوهش‌های هنر معماری و شهرسازی نظر، شماره ۱۹، سال ۸، ص ۴۳-۴۸.
- راد، محمد هادی. کروری، سودابه. (۱۳۸۰). «درختان کهنسال معرف تاریخ و تمدن همگرایی و همزیستی در استان یزد». تاریخ و جغرافیای ایران. ص ۴۷۳-۴۴۷.
- صبوری، سمیه. جوادی، شهره. (۱۴۰۱). «بلوط: یک میراث، یک فرهنگ». مجله هنر و تمدن شرق. شماره ۳۶، ص ۲۵-۳۴.
- دستورالعمل تهیه پرونده‌های پیشنهادی ثبت آثار طبیعی در فهرست آثار ملی منوچهری، مهدیه. نگاهی به جایگاه درختان مقدس با تأکید بر باورهای عامیانه.
- محمدی، نسرین. حیدر نتاج، وحید. (۱۴۰۲). «تأثیر منظر آیینی بر ذهنیت مردم در جهت ارتقاء گردشگری». مجله گردشگری فرهنگ. شماره ۴، دوره ۱۴، ص ۳۸-۴۹.